

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ»**

Виконав: здобувач другого
(магістерського) рівня вищої освіти
PO1-M22 групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Твердун Олександр Васильович

Керівник:
Московчук Людмила Миколаївна,
кандидат педагогічних наук, старший
викладач

Рецензент:
Гордійчук Мар'яна Сидорівна,
кандидат педагогічних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ	11
1.1 Формування толерантності молодших школярів як наукова проблема.....	11
1.2 Ознаки толерантних взаємин учнів початкових класів	24
1.3 Роль етнопедагогіки у формуванні толерантності молодших школярів	38
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ НАПРЯМІВ ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ	53
2.1 Обґрунтування методів і прийомів стимулювання толерантної поведінки учнів початкових класів	53
2.2 Напрями виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки	68
2.3 Організація експериментального дослідження та аналіз його результатів	78
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93
ДОДАТКИ	99
Додаток А. Сценарії виховних годин до Дня толерантності.....	99

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Сучасна епоха потребує нових форм співіснування, за яких агресивність, конфронтація, жорстокість у суспільстві повинні поступитися гуманному, толерантному ставленню людей одне до одного, порозумінню і довірі. Втілення в життя гуманістичних ідей нерозривно пов'язане зі становленням толерантної особистості як одного з актуальних завдань морального виховання у закладах освіти.

У наукових працях Ш. Амонашвілі, А. Асмолова, І. Бежа, В. Білоусової, А. Богуш, О. Коберника, Т. Кравченко, В. Кременя, В. Кузя, В. Маралова, А. Маслоу, Н. Побірченко, Т. Поніманської, І. Рогальської, В. Сітарова, О. Сухомлинської та ін. акцентується на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості.

Найбільш сензитивним періодом розвитку у цьому плані є молодший шкільний вік. Саме в цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до центрації як передумови знаходження свого місця в системі можливих точок зору, встановлення між іншими людьми та власним «Я» системи спільних і взаємних стосунків, формування певних засад гуманних стосунків, серед яких чільне місце може займати прояв толерантності.

Формування загальнолюдських цінностей (зокрема, толерантності) знаходимо у досвіді й українського народу. Проблему формування толерантних взаємин розкривали у своїх працях засновники української народної педагогіки (етнопедагогіки) О. Духнович, К. Ушинський, Б. Грінченко, С. Русова, І. Огієнко, Г. Ващенко, М. Стельмахович, Б. Ступарик, Є. Сявакко, Р. Скульський, В. Струманський, П. Кононенко, А. Богуш, Н. Лисенко, В. Скуратівський, В. Кузь, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, П. Ігнатенко, П. Щербань та ін. Психологічні аспекти проблеми відображено у наукових

дослідженнях Г. Костюка, І. Беха, О. Киричука, Л. Левчук, В. Лозниці, С. Максименка, В. Моляко, В. Москальця, В. Рибалка, В. Роменця та ін.

Задля гармонійного розвитку учня вкрай необхідно, щоб взаємини між усіма учасниками освітнього процесу були спрямовані на відкрите та щире спілкування, сповнене утвердження морально-етичних цінностей (гідність, рівність, справедливість, толерантність та культурне різноманіття, турбота, чесність, довіра). Як зазначав В. Сухомлинський: «Духовний розвиток людини починається з розвитком у неї різноманітних почуттів. Вони зміцнюють волю і розум, визначають ставлення людини до себе, природи, праці, інших людей, роблять людину більш цікавою та оригінальною. А тому треба вчити дітей любити, поважати, співчувати й уміти висловлювати ці почуття. Це не менш важливо, ніж учити грамоті, письму і лічбі» [55, с. 206]. І дуже відповідальним є продовження виховання толерантного ставлення до ближнього в закладах загальної середньої освіти, де дитина проводить значну частину свого життя і весь час перебуває у взаємодії зі своїми однокласниками та вчителями. Це потребує вміння контактувати, адже кожен – це особистість, і в кожного своя точка зору, своє бачення, до чого необхідно ставитися з повагою. А це може робити тільки толерантна людина. Тому існує думка вчених, щодо включення в навчальні програми спеціальних курсів, які б розвивали певні навички.

Відомий український науковець, академік В. Кремень говорить, що толерантність є необхідною складовою розвитку сучасного суспільства, відводячи освіті головну роль у її формуванні. Вчений підкреслює: «Який би смисл не вкладався в поняття толерантності – діалог культур чи толерантність свідомості, – воно стверджується через виховання, отже – через освіту як сферу, яка «олюднює знання» [24, с. 14–32]. Отже, освіта породжує та розвиває толерантність як мудре ставлення до Іншого.

Реальна реформа української школи можлива лише у тому разі, коли освіта України, уже володіючи значними багатвіковими надбаннями, визнаними в усьому світі, зможе стати на шлях як інституційного, так і змістовного оновлення.

Варто розуміти, що неправильна інтерпретація цінності може завдати не менше зла духовному та інтелектуальному розвитку людини, ніж її повна відсутність.

Аналіз наукових та навчально-методичних праць минулого і сучасності свідчить, що ідеї української етнопедагогіки щодо формування толерантності у молодого покоління знаходяться під постійною увагою науковців та вчителів-практиків. Проте реальна реформа української школи можлива лише у тому разі, коли освіта України, уже володіючи значними багатовіковими надбаннями, визнаними в усьому світі, зможе стати на шлях як інституційного, так і змістовного оновлення. Варто розуміти, що неправильна інтерпретація цінності може завдати не менше зла духовному та інтелектуальному розвитку людини, ніж її повна відсутність. За таких умов актуальність досліджуваної проблеми зростає. Це вимагає від науково-педагогічної спільноти застосування оновлених форм, методів, підходів з досліджуваної проблеми.

Отже, виявлено низку суперечностей між:

- усвідомленістю соціальної значущості проблеми формування толерантності молодших школярів та недостатнім рівнем її дослідженості;
- наявним освітнім потенціалом етнопедагогіки і його недостатнім використанням в контексті формування толерантності молодших школярів на сучасному етапі розвитку українського суспільства;
- важливістю забезпечення сприятливих напрямів виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки та недостатністю організаційно-методичного забезпечення цього процесу.

Зважаючи на актуальність проблеми, вказані суперечності та недостатній рівень її наукової розробленості було обрано темою магістерського дослідження: **«Формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки».**

Об'єкт дослідження – процес формування толерантності молодших школярів.

Предмет дослідження – напрями виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки.

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу проблеми дослідження визначити, обґрунтувати та експериментально перевірити основні напрями виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки.

Для досягнення мети дослідження ставилися такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан дослідженості проблеми формування толерантності особистості та уточнити сучасне педагогічне розуміння понять «толерантність», «толерантність молодшого школяра», «формування толерантності молодшого школяра».

2. Розкрити ознаки толерантних взаємин учнів початкових класів.

3. З'ясувати роль етнопедагогіки у формуванні толерантності молодших школярів.

4. Обґрунтувати методи і прийоми стимулювання толерантної поведінки учнів початкових класів.

5. Визначити основні напрями виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки та упровадити відповідне організаційно-методичне забезпечення у освітню практику початкової школи.

6. Експериментально перевірити ефективність упроваджених напрямів виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що ефективність формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки може бути успішною в разі дотримання таких основних напрямів виховної роботи, як інформативно-ознайомлювальний, емоційно-вольовий та діяльнісно-творчий.

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс **методів дослідження**:

– теоретичні (аналіз, синтез, порівняння та зіставлення) – з метою вивчення літературних джерел, нормативних документів, визначення термінологічно-понятійного апарату дослідження та визначення продуктивних підходів до вирішення проблеми формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки, формулювання висновків;

– емпіричні (спостереження, діагностичні методики, педагогічний експеримент констатувального та формувального типу) – для дослідження реального стану сформованості толерантності молодших школярів за експериментальними напрямками з метою формування у них толерантності та перевірки ефективності авторських напрямів формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки;

– статистичні – узагальнення, кількісний і якісний аналіз емпіричних даних.

Теоретичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що:

- розроблено, теоретично обґрунтовано, експериментально перевірено основні напрями формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки, обґрунтовано критерії (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний) та показники, охарактеризовано рівні (високий, середній, низький) сформованості толерантності молодших школярів;

- уточнено суть понять «толерантність», «толерантність молодшого школяра», «формування толерантності молодшого школяра»;

- подальшого розвитку набули положення про роль етнопедагогіки щодо формування толерантності молодших школярів, методи і прийоми стимулювання толерантної поведінки учнів початкових класів.

Практичне значення дослідження полягає в розробці основних напрямів виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки та впровадженні відповідного навчально-методичного супроводу цього процесу. Основні положення магістерського дослідження можуть бути використані під час проходження навчальної та виробничої педагогічних практик в початковій школі, в освітньому процесі початкової

школи, при створенні навчально-методичних посібників з теорії і методики виховання, написанні курсових та магістерських робіт, для розширення змісту курсу лекцій та практичних занять з навчальної дисципліни «Методика формування базових якостей особистості молодшого школяра» для здобувачів вищої освіти педагогічних закладів, проведення спецкурсів і спецсемінарів у системі підвищення кваліфікації вчителів початкових класів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, результати дослідження обговорювалися під час виступів на засіданнях кафедри теорії і методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка (2022-2023, 2023-2024 н. рр.) і 8 конференціях: III Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти й молодих вчених «Дошкілля в сучасному освітньому просторі: досвід, інновації, перспективи» (15 березня 2023 року на базі кафедри теорії та методик дошкільної освіти в К-ПНУ імені Івана Огієнка) – *«Роль українських народних звичаїв у формуванні толерантності старших дошкільників та молодших школярів»*; VI Всеукраїнська науково-практична конференція (заочна форма) «Українська та іноземні мови в початкових класах: актуальні проблеми й інноваційні технології навчання» (15-16 березня 2023 року, м. Кам'янець-Подільський) – *«Формування толерантного ставлення молодших школярів засобами українських народних казок»*; Всеукраїнська науково-практична конференція «Інновації в освіті: закономірності, тренди, потреби» (28 березня 2023 р., м. Кам'янець-Подільський) – *«Методи формування толерантного ставлення у молодших школярів засобами етнопедагогіки»*; Наукова конференція студентів і магістрантів за підсумками НДР у 2022 р. (Кам'янець-Подільський, 4-5 квітня 2023 р.) – *«Стан дослідження поняття «толерантність молодшого школяра» у працях науковців та педагогів-практиків»*; IX Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти» (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 5-6 квітня 2023 р.) – *«Формування толерантності старших дошкільників та молодших школярів*

засобами сучасних дитячих українських пісень»; Науково-практичний семінар «Етнокультурна ідентичність студентської молоді в освітньому просторі: реалії сьогодення» (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 12 квітня 2023 р.) – «Формування краси взаємовідносин та співдружності молодших школярів засобами календарно-обрядових свят весняного циклу»; Всеукраїнська науково-практична конференція «Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців» (Криворізький державний педагогічний університет, 21 квітня 2023 р.) – «Етнонаціональні та сучасні засоби формування толерантності молодших школярів»; VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами» (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 27 квітня 2023 р., он-лайн) – «Формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами».

Публікації. Основний зміст дипломної роботи відображено у 2 публікаціях:

1) Твердун О. В. Етнонаціональні та сучасні засоби формування толерантності молодших школярів. *Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 21 квіт. 2023 р.). Кривий Ріг : КДПУ, 2023. С. 348-350. URL: http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/7071/1/Збірник%20тез%202023_KПМТО.pdf.

2) Твердун О. В. Формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки. Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; педагогічний факультет ; [відпов. секр. Н.В. Бахмат]. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2023. Випуск XIX. С. 372-375.

Експериментальна база дослідження: Кам'янець-Подільський ліцей №17 Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел (72 найменування) і додатків.

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки, що полягає в розробленні основних напрямів відповідної виховної роботи та визначенні їх ефективності.

1. Сформованість толерантності молодших школярів розглядаємо як інтегративне особистісне утворення, що характеризується наявністю в учнів початкових класів знань про норми і правила толерантної поведінки у суспільстві, позитивного їх сприйняття як спонуки до певних дій, умінь реалізовувати такі дії у взаємодії з оточуючими. Бути толерантним в класному середовищі для молодшого школяра означає перш за все здатність побудувати братерські відносини з Іншими на основі поваги до його (її) особистості, щирості та доброзичливості, зрозуміти Іншого та довести думку до Іншого, не зважаючи на існуючі відмінності.

Формування толерантності молодших школярів – цілісний спеціально організований педагогічний процес формування комплексу ціннісних орієнтирів, індивідуально-особистісних якостей (терпимість, контактність, поступливість, емоційна стабільність, емпатія тощо), знань, умінь і навичок учнів початкових класів, що забезпечують гуманістичну взаємодію з оточуючими.

2. Толерантні взаємини між молодшими школярами – рівноправні відносини з Іншим на основі спілкування, співпраці та співтворчості. Формування толерантних взаємин між молодшими школярами передбачає формування особистості з толерантними проявами у взаємостосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаємостосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу.

3. Українська етнопедагогіка є невичерпною скарбницею виховних засобів формування толерантності особистості. Головними серед них є: рідна мова, фольклорні твори, вірування, символіка, народне мистецтво, національні традиції, звичаї, обряди, народні ігри, іграшки тощо. Основою толерантних взаємин українців є повага до старших і до оточення, що виражається в любові, увічливості, тактовності, шанобливості, уважності тощо. Згідно народної педагогіки зразком толерантної поведінки завжди залишається вчитель. Засвоєння молодшими школярами знань, умінь і навичок національного етикету і поведінки є запорукою для розвитку їх терпимості, внутрішньої і зовнішньої культури, гідності, поваги до себе й інших.

4. Успішне формування толерантної поведінки молодших школярів, стимулювання їхніх внутрішніх сил до самовиховання і самовдосконалення передбачає створення вчителем толерантно насиченого освітнього середовища та використання комплексу методів і прийомів: комунікативних (переконування, навіювання, пояснення, бесіда), ігрових (навчально-педагогічні ігри), неігрових (аналіз та моделювання українських народних казок та літературних творів українських письменників; розв'язання творчих завдань) і методів соціально-психологічного тренінгу.

5. Основними напрямками виховної роботи з формування толерантності молодших школярів є інформативно-ознайомлювальний, емоційно-вольовий та діяльнісно-творчий. Перший напрям забезпечує накопичення знань та уявлень про толерантність, правила та принципи толерантної взаємодії з оточуючими, другий – розвиток емоційно-чуттєвого досвіду та системи ціннісних орієнтирів, третій – формування навичок толерантних поведінки, взаємостосунків молодших школярів. Кожен із визначених напрямів, як частина цілого, відносно самостійний, і водночас, взаємопов'язаний з іншими, має свій зміст, завдання, методи і форми виховної роботи, що передбачали збагачення когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісного компонента толерантності молодших школярів.

6. Експериментальне дослідження засвідчило, що реалізація сукупності відповідних напрямів виховної роботи з формування толерантності молодших школярів засобами етнопедагогіки в освітньому процесі початкової школи сприяла оптимальному формуванню толерантності учнів початкових класів. Результати діагностико-констатувального етапу виявили недостатній рівень сформованості досліджуваного феномену, а саме: високий рівень сформованості толерантності мали 22,8 % учнів експериментальної групи та 20,8 % – контрольної; середньому рівню відповідала сформованість толерантності у 49,9 % учнів із експериментальної та 47,8 % із контрольної групи; низькому – відповідно 27,0 % і 31,2 %. Констатувально-контрольний зріз засвідчив позитивну динаміку рівнів сформованості толерантності здобувачів початкової освіти в експериментальній групі, а саме: збільшилася кількість учнів з високим рівнем сформованості толерантності (+21,8 %), зменшилась кількість учнів із середнім (-9,3 %) та низьким (-12,5 %) рівнями, тоді, як у контрольній групі відбулись незначні зміни: відповідно +3,1 %, +3,1 % та -6,2 %.

Виконане дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми формування толерантності молодших школярів. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків визначено вплив інформаційно-комунікаційних технологій на характер формування толерантних взаємин учнів початкових класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвілі Ш. А. Особистісно-гуманістична основа педагогічного процесу. Амріта, 2019. 560 с. URL: <https://www.livelib.ru/author/233201/latest-shalva-amonashvili> (дата звернення: 15.03.2023).
2. Артемова Л. В. Театр і гра. Київ : Томіріс, 2002. 291 с.
3. Асертивність, терпимість, толерантність. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 25.02.2023).
4. Асмолов А.Г. Толерантність від утопії до реальності. На шляху до толерантної свідомості. 2001. № 1. С. 6-7.
5. Бех І. Д., Виховання особистості : у 2-х кн.. Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2008. 278 с.
6. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : Україна – Віта, 1995. 202 с.
7. Біблія / пер. Р. Турконяка. ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2016. 1064 с.
8. Білоусова В. О. Гуманізація відносин у сучасній школі. Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.-метод. посібник / ред. рада : В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (наук. ред.) [та ін.]. Київ : ІЗМН, 1996. С. 298 – 312.
9. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія. Київ : ІЗМН, 1997. 192 с.
10. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ, 1990. 54 с.
11. Бубер М. Я і ти : пер. з нім. Київ: Вища школа, 1993. 175 с.
12. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підручник для педагогів. *Всеукр. педагог. т-во ім. Г. Ващенка*. Київ : Укр. Видавнича Спілка, 1997. 441 с.

13. Волкова Н. П. Педагогіка : посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академія, 2001. 576 с.
14. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2003. 214 с.
15. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
16. Горват М. В. Виховання толерантності у молодших підлітків в умовах інтерактивного педагогічного спілкування : дис. канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2014. 315 с.
17. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді. *Психолог.* 2005. № 21-22. С. 3–11.
18. Декларація принципів толерантності. *Педагогіка толерантності.* 1999. № 3–4. С. 175–180.
19. Ельконін Д. Б. До проблеми періодизації психічного розвитку в дитячому віці. *Питання психології.* 1971. № 4. С. 6-20.
20. Євтух В. Б., Маркушевич А. А., Дем'яненко Н. М., Чепак В. В. Етнопедагогіка : навч. посібник. Ч.1. Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2003. 149 с.
21. Киливник В. М. Рольова гра як один з методів активного навчання студентів іноземній мові. URL : <http://mp2.uio.edu.ua/wp-content/uploads/2012/04/Киливник.pdf> (дата звернення: 23.05.2023).
22. Козакевич М. Терпимість – умова співробітництва. *Наука і релігія.* 1988. № 2. 64 с.
23. Кремень В. Г. Смысл і цінності в системі гуманітарного життя. *Рідна школа.* 2009. №8-9. С. 3-5
24. Кремень В. Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Політичний менеджмент.* 2011. № 2. С. 14-32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2011_2_4 (дата звернення: 15.06.2023).

25. Кривошاپка І. В. Толерантність як ознака сучасної Благородної людини. *Програми наукової мобільності Європейського Союзу. Дії Марії Кюрі* : матеріали Всеукр. семінару, (Полтава, 26 груд. 2012 р.) / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. Київ; Полтава, 2012. С. 13–14.

26. Крилова С. А. Іпостасі любові та проблема теоретичного і практичного синтезу філософської антропології, психоаналізу і арт-терапії. *Філософська антропологія, психоаналіз і арт-терапія: перспективність взаємодії підхід філософської антропології як метаантропології*. Збірник наукових праць III Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2016 р.; м. Київ Укладачі: Н. В. Хамітов, С. А. Крилова. Київ : Інтерсервіс, 2016. С. 28–36.

27. Кузьменко Р. Проблема толерантності в контексті спільноті. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*: зб. наук. праць IV Міжвузівської науково-теоретичної конференції молодих науковців, 4 грудня 2018 р. Житомир : ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С 38–39.

28. Лаврентьєва Г. П. Методичні рекомендації з організації та проведення науково-педагогічного експерименту / Г. П. Лаврентьєва, М. П. Шишкіна. Київ : ПТЗН, 2007. 72 с.

29. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцко; Харк. держ. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. 2-е вид., випр. і доп. Харків : ОВС, 2002. 400 с.

30. Локк Дж. Вибрані філософські твори : у 2 т. Київ : Вид. Соціально-економічної літ. 1960. Т. 1. 560 с.

31. Матієнко О. С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2006. 20 с.

32. Мириманова М. Толерантність як проблема виховання : розвиток особистості в соціальному просторі. *Розвиток особистості*. 2002. № 2. С.12-16.

33. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вузів. Київ, 1999. 348 с.

34. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка : навч. посіб. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 174 с.
35. Новий тлумачний словник української мови. Київ : Наукова думка, 2006. 824 с.
36. Носов В. І. Проблеми гуманізації виховання. *Педагогіка і психологія*. 2000. №1. С. 77–81.
37. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. Київ : Вища шк., 1997. 349 с.
38. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 1440 с.
39. Пиш Здислав. Вища форма терпимості – єдність дій. *Наука і релігія*. 1988. №2. 64 с.
40. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академвидав, 2006. 456 с.
41. Рієрдон Б. Толерантність - дорога до миру. Київ. 2001. 304 с.
42. Рубінштейн С. Л. Тактика і стратегія етики. Питання психології. 1979. № 5. С. 15–20.
43. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. / С. Ф. Русова. Київ : Освіта, 1996. Кн. 1. 304 с.
44. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методологічний аспект. *Початкова школа*. 2014. № 9. С. 4-7.
45. Ситаров В. А. Проблема ненасилія в релігійних, філософсько-педагогічних концепціях. *Педагогіка толерантності*. 1998. № 3–4. С. 35.
46. Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаєностосунків у дітей старшого дошкільного віку : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 153 с.
47. Соціологічна енциклопедія / ред. кол.: Астахова В.І., Бакіров В.С., Городяненко В.Г. (уклад.) та ін. Академвидав. Київ, 2008. 456 с.

48. Стельмахович М. Г. Українська родина педагогіка : навч. посібник. Київ : ІСДО, 1996. 228 с.
49. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. 375 с.
50. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 207-400.
51. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. школа, 1980. 1977. Т. 4. С. 7-390.
52. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Вибрані твори : у 5 т. 1976. Т. 1. С. 53–206.
53. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 281–582.
54. Сухомлинський В. О. Сердце віддаю дітям. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. школа, 1980. Т. 3. С. 5–279.
55. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Виб. твори : у 5 т. Київ: Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 206.
56. Сухопара І. Г. Формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності : автореф. канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2016 с. 20с.
57. Сухопара І. Г. Змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. С. 200-206. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/23544>
58. Сучасний психолого-педагогічний словник / авт. кол. за заг. ред. О. І. Шапран. Переяслав-Хмельницький (Київська область) : Домбровська Я. М., 2016. 473 с. URL: (дата звернення: 18.04.2023).
59. Тараненко І. Г. Демократичні цінності у процесі становлення громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С. 71.
60. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти : 1-2 класи + Закон України «Про освіту» + Державний стандарт початкової освіти. Київ : ТД «ОСВІТА-ЦЕНТР+», 2018. 240 с.

61. Токарева Г. В. Педагогіка спілкування : навч.-метод. посібник / Г. В. Токарева, О. О. Почеркіна. Запоріжжя, 2000. 154 с.
62. Толерантність, терпимість. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / укладач і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
63. Ушинський К. Д. Твори: в 6-ти т. Київ : Радянська школа Т. 2, 1955. 446 с.
64. Франк С. Л. Світло в п'яті. Досвід християнської етики і соціальної філософії, 2011. 414 с.
65. Фромм Е. Мати чи бути? Пер. з англ. /за заг. ред. і посл. В. І. Добренькова. Вид. 2., доп. Київ : Прогрес, 1990. 336 с.
66. Хамітов Н., Крилова С. Етика. Шлях до краси відносин. Київ : КНТ, 2017. 264 с.
67. Ціннісні орієнтири сучасної української школи. С. 18-22. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf> (дата звернення: 20.06.2023).
68. Щербань П. М. Навчально-педагогічні ігри у формуванні педагогічної культури майбутніх учителів історії і права : дис.....канд. пед. наук : 13.00.04. Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2007. 273 с.
69. Audigier F. L. *Éducation a la citoyenneté*. Paris : INRP, 1999. 181 p.
70. Masloy A. *Motivation and personality*. Rev. Ed. New York : Harper and Row, 1970. 91 p.
71. Merriam-Webster's Online Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com> (дата звернення: 17.06.2023).
72. Shapiro A. The Theme of the Family in Contemporary Society and Positive Family Psychology. In : «Family Therapy Around the World: A Festschrift for Florence Kaslow» / À. Shapiro; Ed.: William Nichols. Haworth Press, 2004. 145p.